

TÜRKOLOJİ TARİHİNDE 1926 BAKÜ TÜRKİYAT KONGRESİ

YARD. DOÇ. DR. MUSTAFA ORAL*

Özet

1926'da Bakû'de Sovyetler tarafından toplanan Türkiyat Kongresi, aşağı yukarı bir yüzyıldır hızlı bir gelişim içinde bulunan Türklük bilimi çalışmaları açısından bir dönüm noktası olmuştur. Bu kongre, Doğu ve Batı Türkoloji çevrelerinin buluştuğu bir ortam olmamış, fakat Türkiye ile Rusya arasında örtük bir rekabete sahne olmuştur. Bunun yanı sıra bu kongrede Türkoloji çalışmalarında merkezî bir konumu bulunan Türk dilinin gelişimini derinden etkileyen kararlar alınmıştır. Bu kararların başında Türklerin Latin harflerini kullanmasına ilişkin oldukça siyasî nitelikli bir tavsiye kararı gelmektedir. Bu kongre Sovyetler tarafından, Türkistan ve Kafkasya'daki emperyalist amaçları için bir araç olarak kullanılmıştır. Bu ise Türkolojinin gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu olumsuzluk, Kemal Atatürk önderliğindeki tarih ve dil çalışmalarıyla giderilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkoloji, Bakû Türkiyat Kongresi, Mehmet Fuat Köprülü, Türkiyat Enstitüsü

Abstract

The Turcology Congress held in Baku by Soviets in 1926 has become a turning point in the view of Turcology studies progressing fast for about a century. This congress could not provide a better situation for Eastern and Western Turcological communities to have a consensus, but a secret rivalry between Turkey and Russia came into existence. In addition to this, the decisions affecting the development of Turkish language deeply were made in that congress. The most important decision among them was that a quite political recommendation decision about Turks using them the Latin alphabeth was made. Soviets profited by that congress for their emperialistic advantages in Turkistan and Caucasia. This affected the development of Turcology negatively. This negative situation was tried to be removed with the studies of Turkish history and language along with the leadership of Kemal Atatürk.

Key Words : Turcology, Turcology Congress in Baku, Mehmet Fuat Köprülü, Institute for Turcology Research

Giriş

Türkolojinin tarihsel gelişimi henüz layıkıyla yazılmış değildir. Akademik Oryantalizmin bir kolu olarak ortaya çıkan Türkolojinin, Türklük fikrine eşdeğer bir tarihi vardır. Ve bunun bilimsel şekilde incelenmesi önümüzde yeni ufuklar açabileceği gibi, önemli bir araştırma sahası (Türkoloji Tarihi) da olabilecek-

* Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (mustoral@akdeniz.edu.tr). Bu makaleyi okuyarak değerli görüşlerini benimle paylaşan Prof.Dr. M. Fuat Bozkurt'a teşekkür ederim.

tir. Türkoloji tarihi, Türk tarih yazımının ve tarih anlayışının tarihi kapsamında, Türk kültür ve düşünce hayatının, yani Türklük bilimi araştırmalarının merkezi olmalıdır. Bu yöndeki araştırmalarımıza ise Türkoloji kongrelerinin birincisi kabul edilen Bakû Türkiyat Kongresi ile başlamak istiyoruz.

Türkoloji tarihi, romantik milliyetçilik ve tarihsel düşüncenin gelişimiyle de yakından ilgilidir. Alman bilgini Johann Herder, halk kültüründen “modern millet” yaratma sürecinin çerçevesini çizmenin yanı sıra romantik milliyetçiliğin asgarî öğelerini de öngörmüştü. Herder’e göre millet, statik değil, dinamik; gelişen, yaşayan bir organizmadır. Bu gelişimde dilin merkezî bir önemi vardır ve ulusal farklılık önemlidir. Bu süreçte ulusçu aydının, edebî yaratıcı, aynı zamanda ulusal tarihçi ve sözlükçü ve de eylem adamı kimliği belirleyici öneme sahiptir. Kısacası, Herder’in özlü ifadesiyle, “Bir şair çevresinde bir ulus yaratır, görülecek bir dünya verir ve onların ruhunu bu dünyaya götürmek üzere elinde tutar.”

Romantik milliyetçi düşüncenin gelişimi ulusal tarih anlayışının oluşumunu da etkilemiştir. Friedrich Hegel, 1820’lerde verdiği tarih üzerine derslerde, öğrencilerine, “Bir halkın asıl, nesnel tarihi ilkin onun bir tarih bilimine sahip olmasıyla da başlar” diyordu. Hegel’e göre bir halkın nesnel tarihi için gerekli olan öncelikli unsur ise kaynaktan tarihinin, yani tarihinin ilk dönemlerine ilişkin birincil kaynaklarının olmasıdır. Bunların bilimsel metoda uygun şekilde işlenmesiyle, bir ulusun nesnel tarihi de ortaya konulmuş olacaktır¹. Hegel’in ulusal tarih yazımı hakkında söylemek istedikleri kısaca böyledir.

Türkiye’de ulusal tarih biliminin gelişimi ise yukarıdaki fikirleri de içerecek şekilde bir oluşum izlemiştir. Ecnebî bilgilerin de olumlu, olumsuz katkılarının bulunduğu bu oluşum, Türklük bilimi² adıyla bilinir. Bunun tarihî gelişimi henüz yeterince incelenip ortaya konulmuş değildir. Bu makalede 1926’da Bakû’de yapılan Birinci Türkiyat Kongresi’nin Türkoloji tarihindeki yerini ve Türkiyat araştırmaları üzerindeki etkilerini irdeledik.

Türklük Biliminin Tarihçesi

Türkiye’de Türkoloji, akademik kurumlarda değil, siyasî ve edebî muhitlerde doğmuştur³. Namık Kemal, Ahmet Vefik, Fuat Köprülü gibi aydınların hayat ve eserleri bunun kanıtıdır. Bizde Türkoloji, Mustafa Celâlettin’in 1869’da yayınlanan “Les Turcs: anciens et modernes” adlı değerli eseriyle hızlı bir gelişim

1 Friedrich Hegel, *Tarihte Akıl*, 3. Baskı, çev. Önay Sözer, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 1995, s.12-13. E.H.Carr da 1961’de “Bir toplumun niteliğinin, ne tür tarih yazdığı ya da yazmadığından daha güvenilir bir göstergesi yoktur” diye yazar. *Tarih Nedir?*, çev. Misket Gizem Gürtürk, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s.51.

2 Bu metinde Türklük bilimi, Türkiyat ve Türkoloji terimleri eş-anlamı olarak kullanılmıştır.

3 İlber Ortaylı, “Türkoloji ve Slavistik: Türkiye Türkolojisi ve Rusya ve Sovyet Türk Aydınlarının Türkolojisi Üzerine”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim (Makaleler 1)*, Ankara, Turhan Kitabevi, 2000, s.389.

sürecine girmiştir. Fakat bu yapıtı, bir bakıma, Avrupa'da ve Osmanlı'da Türkoloji bilgisinin gelişiminin bir ürünü saymak mümkündür. Çünkü Türkoloji çalışmaları, XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren ilk önemli ürünlerini vermişse de bu konudaki kayda değer tetkikler Kırım Savaşı'ndan sonraki yıllarda ortaya konulmuştur. Bununla birlikte, Türk tarihi araştırmaları Sinoloji tetkikâtıyla birlikte başlamıştır; "çünkü Türk tarihini Çin tarihi ile karışmış bir halde bulmaktayız."⁴ Kısacası, Türkoloji çalışmaları Oryantalist araştırmaların gelişmesi sonucunda ortaya çıkmıştır.

Tarihsel kaynaklar, Oryantalizmin kolonyalist, Türkolojinin ise emperyalist aşamada doğduğunu bildiriyor. Bunun en somut örneğini Arminius Vámbéry'nin İngiliz emperyalizmi hesabına faaliyetinde görüyoruz. Rus kolonyalizmi, Türkofon kavimlerin yaşadığı bölgelere yayıldıkça, İngiltere ve Fransa'nın Ruslara yanıtı, Turancı akımları güçlendirmek ve Türkolojiyi kurmaya yönelmek olmuştur. Ancak Macarların Türklerle tarihsel bakımdan karındaş olmaları, Türklük bilimi araştırmalarını heyecanlı bir bilimsel alanda tutmaya yetmiştir. Bu noktada Macar ve Türk Türkologlarını birleştiren ortak kavram ve ideal "Turan" olmuştur⁵. Çünkü Turan, kökenler ve göçler konusuyla, dolayısıyla Türklük bilimiyle doğrudan ilgilidir. Dolayısıyla, Türkoloji araştırmalarında Batılı Türkologların önemli yeri olmakla birlikte, Ruslar ve Macarlar da dikkate değer katkılarda bulunmuştur.

Türkoloji, XVII. yüzyılda Cizvit papazlarının başlattığı Sinoloji çalışmalarının bir şubesi olarak gelişmiş, sonra bağımsız bir inceleme hâline gelmiştir. Sinoloji çalışmaları, Orta Asya Türkleri ve onların tarihiyle ilgili tarihsel bilgilerin ortaya çıkmasını, dolayısıyla Türkolojinin gelişimini sağlamıştır. Fransız Sinoloğu De Guignes (1721-1800), XVIII. yüzyılın ortalarında eski Türklerle ilgili ilk eseri yayımlamıştır. Türkoloji, önce Fransa'da, sonra diğer Avrupa ülkelerinde gelişmiş ve XIX. yüzyılda Oryantalizm araştırmalarının bir şubesi olarak bağımsız bir araştırma alanı olmuştur. Fransızlar, Oryantalizmin sistemli bir boyut kazanmasını da sağlamıştır. Napolyon Bonaparte, 1798 Mısır Seferi'ne, görevleri "Mısır'ı daha önce hiç olmadığı bir biçimde gözlemlemek" olan bir bilim ekibini de dahil etmişti⁶. Bu ekibin gözlemleri, "Description de l'Égypte" başlıklı kitapta toplanmış ve Oryantalizm araştırmaları açısından çok önemli bir kaynak olmuştur.

4 Hüseyin Namık Orkun, "Türkoloji Bilgisinin Tarihçesi", *Ülkü Mecmuası*, Nu.VII/38 (Nisan 1936), s.103. Oryantalizmin tarihsel gelişimi hakkında şu eserlere bakınız: V. V. Barthold, *Asya'nın Keşfi: Rusya'da ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi*, çev. Kaya Bayraktar ve Ayşe Meral, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 2000; Edward W. Said, *Şarkiyatçılığın Tarihi*, çev. Berna Ünler, İstanbul, Metis Yayınları, 1999; Yücel Bulut, *Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi*, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 2002.

5 Bu konuda bakınız: Tarık Demirkan, *Macar Turancıları*, İstanbul, Tarih Vâkfi Yayınları, 2000.

6 Edward W. Said, *Kültür ve Emperyalizm*, çev. N. Alpaya, İstanbul, Hil Yayın, 1998, s.77-79.

Fransızlar, Oryantalizmin diğer ülkelerde gelişimine de katkılarda bulundular. Modern Oryantalizmin kurucusu sayılan Fransız bilgini Sylvestre de Sacy (1758-1838), diğer batılı ülkelere, özellikle Almanya'ya Oryantalistler yetiştirmekle kalmamış, yarattığı bilimsel gelenekle sonraki Oryantalist araştırmaları derinden etkilemiştir. Örneğin, zamanın en büyük Alman Oryantalisti sayılan Henrich Fleischer (1801-1888) Sacy'nin talebesidir. Fleischer Behrnauer ile Alman Türkolojisinin kurucusu sayılan Georg Jacob bunlar arasındadır. Bununla birlikte, "Geleneksel Türkoloji"nin merkezinin Almanya, "Bilimsel Türkoloji"nin kurucusunun ise Alman kökenli Rus Türkoloğu Wilhelm Radloff (1837-1918) olduğu var sayılır⁷. Bu noktada Türkoloji- Oryantalizm bağlantısını irdelemek gerekir.

Köprülü'ye göre, "Türkiyat, Türklüğün bütün şubelerine ait her nevi marifet şubelerini ihtiva etmek itibariyle, çok geniş, çok şümüllüdür. Tarihin bilimûm şubeleri, lisan ve edebiyat, arkeoloji, etnografi, hulâsa Türk milletinin maddî ve manevî hayatından bahsetmek, yani Türklere ait olmak şartıyla muhtelif marifet şubeleri, bu 'Türkiyat' tabiri altında toplanabilir"⁸. Bu tanım romantik milliyetçilik düşüncesinin ulusal tarihçilik üzerindeki etkilerini yansıtmaktadır. Günümüzde ise, Hasan Eren'in tanımıyla ifade edersek, "Türklerle ve özellikle Türk diliyle uğraşan bilim koluna" Türkoloji denilir⁹. Biz burada dilden ziyade tarihe öncelik verdik. Çünkü, Türklük araştırmalarında tarihin merkezî bir önemi vardır ve bu araştırmalar arkeoloji, antropoloji, etnoloji gibi bilimlerle daha da derinleştirilmektedir. Dolayısıyla, Türkoloji araştırmaları konusunda Türk Tarihi incelemeleri başat konumdadır.

XIX. yüzyılda Oryantalizm, Barthold'un ifadesiyle, "bir yandan Avrupa'nın sömürge siyasetinin gelişmesi, öte yandan bu dönemde bilimsel düşüncenin- doğa bilimlerinden ziyade beşerî bilimlerin- elde ettiği başarılar sayesinde gelişmişti."¹⁰ Aynı yüzyılın başlarında Batılı ülkelerde, Doğu araştırmaları yapmak amacıyla pek çok bilimsel dernek kurulduğunu görüyoruz. İngiliz Krallık Asya Cemiyeti (1815), Fransız Asya Cemiyeti (1822), Alman Şark Ülkeleri Cemiyeti (1837) bunlardan bazılarıdır. Yüzyılın ikinci yarısında, diğer Avrupa ülkelerinde de benzeri dernekler kurulmuştur. 1873'ten itibaren ise belirli aralıklarla Uluslararası Oryantalistler Kongresi toplanmıştır. Fakat 1973'te Paris'te toplanan 29. Uluslar arası Oryantalistler Kongresi'nde "Oryantalist" terimi resmen bırakılmıştır¹¹.

7 Fuat Bozkurt, "Almanya'da Türkoloji", *Toplumsal Tarih*, Nu.III/14 (Şubat 1995), s.52.

8 Köprüzade Mehmet Fuat, " 'Türkiyat' Âleminde", *Hayat*, Nu.III/53 (1 Kânûmevvel 1927), s.2.

9 Hasan Eren, "Türkoloji", *Türk Ansiklopedisi*, C.XXXII, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1983, s.434.

10 Barthold, *Asya'nın Keşfi*, s.13.

11 Bulut, *Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi*, s.13.

Türk dilinin akademik kurumlarda okutulması, gerek Türkoloji araştırmalarının gelişmesi, gerekse yetkin Türkologların yetişmesi açısından önemli bir aşama olmuştur. Türk dili, ilk kez Budapeşte Üniversitesi'nde Jean Repicsity tarafından okutulmaya başlamıştır. İlk Türkoloji kürsüsü de 1870'de Macaristan'da kurulmuştur. Macaristan'da Türkolojinin, Macarların ulusal kimliklerini yoğun bir şekilde araştırmaya giriştikleri bir dönemde kurulmuş olması anlamlıdır. Macarların, kendi dil ve tarihlerinin Doğulu kökenlerine gösterdikleri ilgi önemli araştırmalara yol açmıştır. Macarlar, Macarca ile Türk dilleri arasındaki genetik bağları ve geçmişin anıtlarını incelemek amacıyla, Türklerin yaşadıkları bölgelere inceleme gezileri düzenlemişler, arkeolojik kazılar yapmışlar ve Macarların kökenleri ile medeniyet düzeyleri konularında önemli eserler vermişlerdir.

Bizde ise kuramsal anlamda ilk Türkoloji araştırmaları İkinci Meşrutiyet dönemiyle birlikte oluşmaya başlamıştır. Bu amaçla, Aralık 1908'de İstanbul'da kurulan Türk Derneği'nin amacı, "Türk diye anılan bütün kavimlerin mâzi ve hâldeki âsâr, ef'âl, ahvâl ve muhitini öğrenmeye ve öğretmeye çalışmak, yani Türklerin âsâr-ı atikasını, tarihini, lisanlarını, avâm ve havâs edebiyatını, etnografya ve etnolojyasını, ahvâl-i içtimâiyesi ve medeniyet-i hâzıralarını, Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını araştırıp tarıştırıp ortaya çıkararak bütün dünyaya yayıp dağıtmak ve dilimizin geniş ve medeniyete elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak ve imlâsını ona göre tetkik etmek" şeklinde açıklanmıştır¹². Rusçuk, İzmir, Kastamonu ve Budapeşte'de birer şubesi de açılan Türk Derneği, aynı adlı dergisinde Orta Asya'daki kazı çalışmaları hakkında haberler vermiş ve arkeolojik araştırmaların Türk Tarihi incelemelerindeki önemine işaret etmiştir. Ancak bir süre sonra bazı üyeleri derneği siyasete sürüklemek istediklerinden, Türk Derneği, dağılarak başka bir adla, Türk Bilgi Derneği adıyla faaliyetlerine devam etmek zorunda kalmıştır¹³.

Türk Derneği'ni 1913'te kurulan Türk Bilgi Derneği, bunu da 1915'te Darülfünûn bünyesinde kurulan Encümen-i Tedkîk izlemiştir. Daha çok Âsâr-ı İslâmîye ve Milliye Tedkîk Encümeni olarak bilinen Encümen-i Tedkîk, Mehmet Fuat Köprülü'nün öncülüğünde Türkiyat Encümeni adıyla kurulmak istenmiş, fakat dönemin iktidarı buna müsaade etmemiştir. Darülfünûn bünyesinde 1924'te kurulan ve 1939'a kadar Köprülü'nün başkanlığında faaliyet gösteren Türkiyat Enstitüsü ise bu oluşumları bir potada toplama ve senteze ulaştırma açısından bu zincirin en önemli halkası olmuştur. Bu süreçte 1909'da kurulan Tarih-i Osmanî Encümeni'nin önemli bir yeri vardır. Bu kurul, 1923'te Türk Tarih Encümeni adını almış, 1925'e kadar vakanüvis Abdurrahman Şeref'in idaresin-

12 Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, s.27-28.

13 Necip Asım (Yazıksız), "Türkiyat Müessesesi", *İkdam*, 8 Nisan 1923, s.3.

de, 1925-1927 arasında Ahmet Refik Altınay'ın, sonra da Fuat Köprülü'nün riyasetinde faaliyet göstermiştir. Köprülü'nün Türkiyat Enstitüsü'nün yanı sıra Tarih Encümeni'nin başkanlığına getirilmesi, Türkiyat araştırmaları alanında bir atılım yapılmak istendiğine delâlettir.

Avrupa'da Türkoloji araştırmaları, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkçülük hareketinin ve Türkçü tarih görüşünün oluşumu üzerinde önemli etkilerde bulunmuştur. Batılı Türkologların eserleri, aynı yüzyılın sonlarında Türkçü aydınları yoğun olarak etkilemeye başlamıştır. Türkçüler, özellikle Fransız ve Macar Türkologların eserlerinin etkisinde kalmışlardır. Bu süreçte, Macaristan'da 1910 yılında Turan Cemiyeti kurulmuştur. Turan Cemiyeti'nin kurucuları arasında Sándor Marki, Arminius Vámbéry gibi Macar tarihçiler bulunuyordu. 1913'de "Turan" dergisini yayınlamaya başlayan Turan Cemiyeti'nin amacı, "Asya ve bizle (Macarlar) akraba Avrupa halklarının bilim, sanat ve ekonomilerini incelemek, onları yurt içinde ve yurt dışında tanıtmak, geliştirmeye yardımcı olmak"tır¹⁴.

Turan Cemiyeti'nin Osmanlı Türkçüleri ile, özellikle de Türk Ocakları ile yakın ilişkileri olmuştur. Osmanlı tarihçileri, uluslar arası kongrelere de ilk kez İkinci Meşrutiyet döneminde katılmaya başladılar. Örneğin, 1916'da Berlin'de toplanan Türk Kavimleri Kongresi'ne Osmanlı Türkleri, bir Turan Heyeti ile katılmıştır. Bu heyette Hüseyinzade Ali Turan ile birlikte Yusuf Akçura ve sair Turancı aydınlar bulunuyordu. Hüseyinzade, Petersburg Üniversitesi'ndeki fizik öğrenimi sırasında Türkoloji bölümü derslerini de izlemiş eylemci bir Türkçü aydındır. Batılıların yayınladıkları bilimsel dergilerde makaleleri yayınlanan ilk Osmanlı aydını da Necip Asım Yazıksız'dır. Necip Asım, Gordlevsky'nin ifadesiyle, "uzun müddet vatandaşlarıyla Avrupa ilim âlemi arasında bağlantıyı sağlayan hemen yegâne Osmanlı âlimi"dir¹⁵. Macarların "Kelenti Szemle", Fransızların "Journal Asiatique" dergilerinde Necip Asım'ın makaleleri yayınlanmıştır. "Journal Asiatique"i çıkaran Asya Cemiyeti, 1895'te N. Asım'ı üyeleri arasına katmıştır.

1926 Bakû Türkiyat Kongresi, bir bakıma bu birikimlerin buluştuğu bir ortam olmuştur. Bu kongre, gerek Türklük biliminin gelişimi gerekse Türkiye-Rusya ilişkilerinin gidişatı açısından oldukça önemlidir. Bilindiği üzere Türk-Rus ilişkileri, Bolşevik Devrimi'nden, özellikle Kemalist hareketin ortaya çıkışından sonra yeni bir ivme kazanmıştı. İşte, Bakû Türkiyat Kongresi, ilk bakışta iki ülke arasında siyasî işbirliği yanı sıra kültürel ve düşünsel işbirliği yolunda da bir adım gibidir. Atatürk, 7 Temmuz 1922'de Sovyet sefiri Aralov'un İran

14 Demirkan, *Macar Turancıları*, s.26 vd.

15 Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, s.89.

sefiri İsmail Han şerefine verdiği ziyafette yaptığı konuşmada “Filhakika mevcut tarihlerin kaydettiği hâdisât, milletlerin hakikî efkâr ve âmâli, harekâtı değildir” diyerek şöyle devam etmiştir¹⁶: “Şark milletleri kendi iradeleri, kendi hisleriyle hareket etmiyorlardı. Onların başında bir takım müstebit, keyfî hareket eden Çarlar, Hüdavendler vardı. Mazbûtât-ı tarihiye daha çok onların tatmin-i hırsı için yaptıkları vekâyidir. Biz onların hepsini yırtacağız, yeni bir tarih yapacağız...”

Kuşkusuz, tarihi yeniden yazmak kısa sürede yapılabilecek bir atılım değildir. Fakat bu yolda ilk adımın da Kurtuluş Savaşı yıllarında atıldığı görülmektedir. Maarif Vekâleti'nin Velet Çelebi İzbudak'a bir “Afgan Tarihi” tercüme ettirme girişiminde bulunması, bu bağlamda önemlidir. Bundan daha anlamlısı, bu çevirinin karşılığı olarak verilecek 500 liranın Hariciye Tahsisât-ı Mestûresi'nden ödeme yoluna gidilmesidir¹⁷. Bu girişimin, 21 Haziran 1922'de, yani Atatürk'ün yukarıda belirtilen konuşmasından iki hafta önceye tesadüf etmesi anlamlıdır. Fakat bu denli önemli bir girişimin zamansız olduğu, dönemin koşullarının da bu tarz uzun vadeli çalışmalara imkân tanımadığı herkesçe malumdur.

Bu yolda diğer adım ise Şark Mektebi adında bir akademi kurularak atılmak istenmiştir. Mart 1922'de Türkiye basınında, Anadolu'da bir “Şark Mektebi” açılacağı ve burada Asya ülkelerine gönderilecek memurların gidecekleri yerler hakkında öğrenim görecekları konulu haberler Türkiyat âlemini harekete geçirmişti. Haberlere göre Şark Mektebi, Hariciye Vekâleti bünyesinde açılacak ve orada hukuk, ticaret ve şehbenderlik okutulacaktı. Necip Asım'a göre, Hariciye Vekâleti “sırf bir hırsı sâike” ile hareket etmiş, bunu yapacak uzmanlar olup olmadığını hesaba katmamıştı¹⁸. Bu hırsı sâikenin nedenleri aşağıdaki haberdan anlaşılabilir.

Azerbaycan'ın Ankara elçisi İbrahim Abilov tarafından verilen bir ziyafette, “Şarkın muhip milletleri gençlerine nûr menba'ı olacak, büyük ve müşterek bir Darülfünûn tesis olunması tasavvuru”nun ortaya atıldığı, bu fikrin “derhal cümlelerin hararetili taraftarlığını kazanmış” olduğu ve tasarının kısa sürede “yürüyen bir fikir haline inkılâp eylemiş” bulunduğu belirtiliyordu. Bu ziyafette Afgan elçisi Sultan Ahmet Han, “Şark milletlerini revâbıt-ı uhuvveti envâr-ı irfân ile tezyîn ve teşyîd edecek olan böyle bir müessese-i âliyye Afganistan'ın dahi ma'l-memnûniye iştirak edeceğine” ifade etmişti. Bu Darülfünûn'un, nerede kurulacağı kesin olarak belirlenmemişse de, “Türkiye'nin, diğer kardeş milletler dahi nazar-ı itibara alınmak suretiyle, muvafık görülecek bir yerinde olması fik-

16 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.II, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1997, s.44.

17 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Bakanlar Kurulu Kararları (Bundan sonra kısaca BCA BKK) 030 18 01 05 18 18. Velet Çelebi'nin tercümesine çalıştığı bu eserin yazarını tespit edemedik.

18 Necip Asım (Yazıksız), “Şark Mektebi”, İkdâm, 13 Mart 1338, s.3.

rine şimdiden galip nazarıyla bakılabilir” deniliyordu. Darülfünûn’un maddî yönüyle ilgili her ülkenin birer temsilcisinin bulunduğu bir “heyet-i hâmiye” ile bilimsel yönüyle de ilgili bir “heyet-i ilmiye” oluşturulmasının tasarlandığı, bu iki kurulun, kurumun devamının ve çalışmalarının sürdürülmesinde önemli bir etken olacağı, “heyet-i ilmiye’nin ilk tarz-ı teşekkülünde Şark İnkılâbı’nın esasları nazar-ı itibarda tutulmak kararının alınmış olduğu”¹⁹ kaydediliyordu.

Bu kurulun oluşumunda Şark İnkılâbı’nın esaslarının nazarı itibarda tutulması kararının alınması üzerinde dönemin konjonktürel koşullarının etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Dönemin Türkiye aydınları, Türkiye Türkolojisinin Avrupa ve Rusya Türkolojisinin gerisinde ve bunun kültürel bakımdan önemli bir zafiyet olduğunun bilincindedir. Örneğin M. Ahmet Cevdet İnançalp, 1923 yılı başlarında yayımlanan bir makalesinde, Rusya’da Türk tarih ve lisanı hakkında incelemelerin Türkiye’nin oldukça ilerisinde olduğunu, “o hicaptan bizi kurtaracak gayret-i milliye emârelerinin zuhura başladığı esnalarda” Birinci Dünya Savaşı’nın çıktığını, onu Mütareke döneminin izlediğini ve Türkiye’nin “Rus uleması karşısında bugün de hâcel bir durumda” bulunduğunu üzüntüyle anlatıyordu. Ahmet Cevdet, “ömrünü Türkiyata vakfetmiş olan aziz üstat Necip Asım Beyefendi’nin aşkını taşıdıkları Türkiyat müessesesi, açıldığı ve miktar-ı kâfi sermaye ile faaliyete başladığı günden itibaren bizim de millî eserlerimiz doğacağını ümit ederiz”²⁰ diyerek teselli buluyordu.

Türkiyat Enstitüsü 1924’te kurulmuş, fakat enstitünün kurulma nedenlerinden biri olan İstanbul’da milletlerarası bir Türkoloji kongresi toplama tasarısı gerçekleştirilememiştir.

Ruslar uzun süredir bir Türkoloji kongresi düzenlemeyi arzu ediyorlardı. Bu fikir, ilk kez Samoyloviç tarafından 1913’te ortaya atılmış, fakat yeterli maddî destek bulunamamıştı. Siyasî koşulların da etkisiyle, bir Türkoloji kongresi toplama düşüncesi 1922’de yeniden gündeme gelmiştir. Samoyloviç’in de aralarında bulunduğu Müsteşrikler, Leningrad’da yaptıkları bir toplantıda bu konuyu etraflıca görüşmüşlerdi. Bundan sonra Samoyloviç, 1923’ten itibaren bu fikre destek bulmaya çalışmış, özellikle Azerîleri kazanmaya özen göstermiştir. Bundan sonra böyle bir kongrenin yapılabilmesi yönünde çalışan çeşitli gruplar ortaya çıkmıştır. Bu gruplar şunlardır: Birincisi, ifrat derecesinde Latin harfleri taraftarı Azerîler; ikincisi, Rus Türkologları ve dilbilimcileri; üçüncüsü, Sovyet merkezinin elemanları; sonuncusu, geri kalmışlık meselesini Latin harfleriyle çözmek isteyen Türkler²¹.

19 “Anadolu’da Şark Darülfünûn’u”, *İkdam*, 27 Mart 1338, s.3.

20 “Rus Müsteşriki Barthold Cenapları ve Türkiyat”, *Muallimler Mecmuası*, Nu.I/7 (30 Nisan 1339).

21 Ömer Faruk Demirel, “I. Türkoloji Kongresi ve Theodor Menzel”, *1926 Bakû Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı (29-30 Kasım 1996)*, Ankara, TDK Yayınları, 1999, s.28-29.

Bu yolda kararlı şekilde çalışanlar ise Sovyetler olmuştur. Bakû Türkiyat Kongresi'nin Sovyet merkezi tarafından Türkleri Latin harflerine geçirmek amacıyla organize edildiği başından itibaren herkes tarafından biliniyordu. Henüz 1924 gibi erken bir tarihte Arap yazısıyla basılmış eserlerin Sovyetler Birliği'ne sokulmasının yasaklanması, Sovyet merkezinin uzun vadeli amacını gösteren önemli bir gelişmesidir. Nihayet 1926 yılında, Bakû Türkiyat Kongresi'nden hemen sonra Ankara ile Moskova arasında yapılan bir anlaşma gereğince, Türk Ocaklarının faaliyetleri Türkiye Cumhuriyeti sınırları ile sınırlandı. Demek ki Ruslar açısından Türklerin Latin harflerini kabul etmesi Kiril alfabesine geçmesi yönünde yalnızca gerekli bir merhaleden ibarettir. İşte bu nedenle, Sovyet merkezinin elemanları, Latin harflerini kabul etmeleri için Bakû Kongresi öncesinde Türk halkları arasında propaganda çalışmaları yapmışlardır. Onların yanı sıra Bekir Sıdkı Çobanzade, Halid Said Hocayev, Ağamalıoğlu gibi Latin yanlısı Türkler de bu yönde yoğun gayret sarf etmişlerdir²².

Bolşevik Devrimi'nden sonra Moskova, Leningrad, Kiev ve Taşkent'te Doğu Bilimleri, özellikle Türkoloji alanında uzmanlar yetiştirmek amacıyla özel öğretim kurumları açılmıştır. Bu girişim, Rusya'da uzun bir geçmişi olan Türkoloji araştırmaları açısından önemli bir atılımdır. Bu yeni dönemde Sovyet Rusya'da Türkoloji alanında ilk önemli eserler, Aleksandr A. Samoyloviç'in Türk dilinin fonetik ve gramatik yapısıyla ilgili yapıtlarıdır²³. Bu dönemin bir diğer önemli Rus Türkoloğu Vasilij Barthold (1869-1930), 1925'te yayımlanan meşhur eserinde, Ekim Devrimi'nden sonra eski eserlerin korunması amacıyla Taşkent'te merkezî bir kuruluşun (Şark Enstitüsü) meydana getirildiğini, fakat bunun yetirence verimli olmadığını belirtiyordu²⁴. Taşkent Şark Enstitüsü hakkında kayda değer malûmat edinemedik. Fakat böyle bir enstitünün Taşkent'te kurulmasının Rusya açısından Taşkent'in stratejik konumuyla yakından alakadar olduğu görülmektedir.

Taşkent, Türkistan'ın idarî merkezi, ayrıca en geniş Rus topluluğunun barınağı olmuştur. Avrupa'nın Orta Asya'da nüfuzu esas olarak Taşkent yoluyla yayılıyordu. Ekim Devrimi'nden sonra ise eski Çarlık dominyonlarında kurulan ilk Sovyet hükümetinin merkezi olmuştur. Fakat burada, dolayısıyla Türkistan'da Sovyet iktidarı kolaylıkla kurulamamış ve buralar Bolşevikleştirilememişti. Ancak Moskova, Orta Asya'nın uzak köşeleriyle 1919'da bizzat alakadar olmaya başlamış ve bunun için Türkistan halklarının "kendi kaderini tayin hakkı" siyaseti ile "millî eşitlik" ilkesini uygulamaya koymuştu²⁵. Bunun ardından ise

22 A.g.m., s.29-30.

23 Eren, "Türkoloji", s.457.

24 Barthold, *Asya'nın Keşfi*, s.414.

25 Alexandre Bennigsen, *Self-Determination in Soviet Central Asia: Problems and Prospects*, Middle East Technical University Asian-African Group, No.29, Ankara, METU, 1986, s.1-12.

1921'de RSFSC'ye bağlı özerk bir birim olarak Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. Fakat Türkistan'da millî mesele henüz çözümlenmiş değildir. Türkistan'da millî mesele ancak Lenin'in ölümünden sonra, Türkistan'ın dört ayrı cumhuriyete bölünmesiyle ve ulusal özlemlere daha geniş olanaklar sağlanmasıyla çözülmeye çalışılmıştı.

Aynı yıllarda Kafkasya'daki millî mesele ise kaotik bir durum arz ediyordu. Nasıl ki Taşkent Orta Asya'nın merkezi sayılıp bu yönde icraat yapıldı ise, Bakû de Kafkasya'nın merkezi sayılarak benzer çalışmalar yapılmıştır (Çarlık döneminde Kafkasya'nın kültür merkezi ise Tiflis'tir). Lenin, Bakû'yü, Kafkasya'da "Sovyet iktidarın kalesi" olarak görüyordu. Sovyetlerin milliyetler politikasında 1920 senesi bir dönüm noktası olmuştur. Bu tarih, Bolşevikler açısından iç savaşın sonu, ayrıca bir birleşme ve yeniden kurma döneminin başlangıcıdır. 1923'te ise ittifaktan federasyona yönelinmiştir. Lenin'den sonra Stalin, "kültürel- ulusal özerklik" prensibini benimsemiştir. Azerbaycan ile bir askerî- ekonomik ittifak anlaşması yaparak, bunu özerkliğin en yüksek biçimi olarak takdim etmiştir. Bu anlaşma, Sovyetlerin diğer cumhuriyetlerle yapacağı anlaşmalarda da temel alınmıştır.

Aynı yıllarda İdil-Ural bölgesinin kültürel merkezi ise Kazan sayılıyordu. Kazan, Orta Asya'ya açılışın iki yolundan biridir. Burada Almanlar, Alman Türkoloji merkezleri kurmak istemişler, bunun için de Theodor Menzel'i etkili şekilde kullanmışlardır. Bu amacına ulaşmak için Menzel, Yahudi ve Alman kökenli Rus Türkologlarını örgütlemiş ve Türklerin Latin harflerine geçmesi yönünde Alman Hükümeti hesabına çalışmalarda bulunmuştur²⁶.

Bakû Türkiyat Kongresi

Bakû Türkoloji Kongresi ilk başta Türkiye'nin Kafkasya, Orta Asya ve Volga bölgelerindeki Türkoloji merkezleriyle ve Barthold, Samoyloviç gibi meşhur Sovyet Türkologlarıyla işbirliğini devam ettirme ümidini uyandırıyor.

Samoyloviç, 7 Eylül 1925'te Ankara'ya gelmiş ve Maarif Vekili Hamdullah Suphi Tanrıöver'i ziyaret etmişti. Ankara Türk Ocağı da Samoyloviç şerefine 10 Eylül 1925'te bir ziyafet vermişti. Bundan bir müddet sonra da Azerbaycan Maarif Komisyonu, İstanbul Darülfünûnu müderrislerinden Mehmet Fuat Köprülü'yü Azerî Edebiyat Tarihi hakkında dersler vermesi ve incelemelerde bulunması için Bakû'ye davet etmişti. Köprülü, bu daveti kabul ederek, Ekim 1925'te Bakû'ye gitmişti. Bundan bir süre sonra da- Köprülü, Sovyet Bilimler Akademisi üyeliğine seçilmişti. Maarif Vekâleti de Bakû'de edebiyat dersleri verecek olan Köprülü'ye diplomatik pasaport verme kararı almıştı²⁷.

26 Samir Kazımoğlu, "Alman Türkologları ve Birinci Bakû Türkoloji Kongresi", 70. Yıl Dönümü Toplantısı (29-30 Kasım 1996), Ankara, TDK Yayınları, 1999, s.1-5.

27 BCA BKK 030 18 01 015 49 01 (5 Ağustos 1925 tarihli Bakanlar Kurulu kararı).

Bakû Kongresi hakkında fikirler birbirinden oldukça farklıdır. Bir Fransız Türkoloğu, Rusya'nın Bakû Türkiyat Kongresi'ni toplayarak Bakû'yü "Türkçe konuşan dünyanın entelektüel başkenti" yapmayı hedeflediğini belirtir²⁸. Bir başka Fransız Türkoloğu da Bakû Kongresi'ni Sovyet yönetiminin Pan-Türkist düşüncüyü etkisiz hale getirmek amacıyla Moskova'nın başlattığı bir "karşı-saldırı" olarak yorumlar²⁹. İlber Ortaylı ise Bakû Türkiyat Kongresi'ni Sovyetlerin Türkik Türkologları ile Türkiye Türkolojisinin karşılaştığı bir mekân olarak değerlendirir³⁰. Bakû Kongresi'ni bütünsel şekilde açıklamak, Sovyet Rusya'nın yayılmacı kültür politikasının çerçevesini belirlemek sayesinde mümkündür.

Bolşevikler, Türkiye ile bilimsel ilişkilere ve işbirliğine önem veriyorlardı. Rusya Maarif Komiseri Lotaçarski, bilimsel nitelikli bir Türk-Sovyet Derneği oluşturmak amacıyla Ocak 1926'da bazı girişimlerde bulunmuştu. Kurulmak istenen bu derneğin Türkiye'de ve Rusya'da şubeleri açılacaktı³¹. Tahmin edileceği üzere, bu girişimin en önemli destekçisi, dönemin en işlevsel Sovyet Türkoloğu olarak görülen Samoyloviç olmuştur.

Bakû Türkiyat Kongresi için hazırlıklar Nisan 1924'te başlamış ve bunun için bir organize komitesi oluşturulmuştur. Komite, 6 Ağustos 1925 tarihli toplantısında, kongrenin 25 Aralık 1925'te toplanmasını kararlaştırmış, bunun için bir program yapmış ve bunu bastırarak yayımlamıştı. Kongreye davet edilen kişilerin Latin harfleri taraftarı olmalarına dikkat edilmiştir. Diğer ülkelerin yanı sıra Türkiye'den de bilimcilerin katılması yönünde davetiyeler gönderilmiş, fakat Anadolu Türkleri, herhalde alfabe meselesi nedeniyle, kurultaya katılmak istememişlerdi. Davetiyelerin zamanında yerine ulaşmaması nedeniyle, 3 ve 4 Ocak tarihlerinde Kongreye hazırlık mahiyetinde toplantılar yapılmıştı³².

Bakû Türkiyat Kongresi'ne hazırlık komitesinin başkanı Gabiyev, sekreteri Yusufzade'dir. Kongreye katılan Alman Türkoloğu Theodor Menzel'e göre Türkiyat Kongresi'nin Bakû'de yapılmak istenmesinin esas nedeni Bakû'nün Rusya sınırları içinde Türkçe konuşan toplulukların en entelektüel kenti olarak görülmesi, üstelik Orta Asya'nın o sırada istikrarsızlık içinde bulunmasıdır³³. Kongre, 26 Şubat-6 Mart tarihleri arasında on iki sekiyon halinde gerçekleşmiştir. Bu sekiyonlar şunlardır: Tarih, Etnografya, Dillerin Akrabalığı, Türk Dille-

28 Etienne Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, çev. Ali Berktaş, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s.30.

29 Joseph Castagné, "Le congres de Turcologie de Bakou en Mars 1926", *Revue du Monde Musulman*, Nu. 63, 1926, s.86'dan aktaran Copeaux, *Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine*, s.30.

30 Ortaylı, "Türkoloji ve Slavistik", s.393.

31 "Moskova Darülfünunu", *İkdam*, 30 Kanunısâni 1926, s.1.

32 Demirel, "I. Türkoloji Kongresi ve Theodor Menzel", s.30-31.

33 Theodor Menzel, "Der Turgologische Kongresse in Baku", *Der Islam*, Nu.16, 1927, s.6-11.

ri, İmlâ (Orfografi), Terminoloji, Alfabe, Edebiyat Dili, Derslerin Metodu, Memleket Tanıtımı, Edebiyat Tarihi ve Kültürel Kazanım.

Türkiye Türklerini Mehmet Fuat Köprülü, Hüseyinzade Ali Turan ile İsmail Hikmet Ertaylan temsil etmiştir³⁴. Hüseyinzade'nin notlarında "16 Şubat 1926'da İstanbul'dan hareket ettik. Fuat Köprülü, Etnografya Müzesi müdürü Mesaroş, Leningrad profesörlerinden Barthold, Strasbourg'da profesör Menzel ile beraberdik" deniliyor³⁵. Bu bilgilerden, bu sırada İstanbul'da bulunan bazı Batılı Türkologların da Türklerle birlikte Bakû'ye gittiği anlaşılıyor. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, bu sırada İstanbul'da bulunan Batılı Türkologlar şunlardır: Paul Wittek, Julies Mészáros, Theodor Menzel, Vasilij V. Barthold. Bundan da anlaşılacağı üzere, 1920'li yılların başlarında İstanbul, Türkoloji araştırmaları için önemli bir merkezdir. Dahası, Türkçe konuşan şehirlerin en birincisi ve en entelektüel kenti İstanbul'dur.

Bakû Türkiyat Kongresi'ne katılanların dökümü ise şöyledir: Kongreye katılan toplam 131 delegenin 92'si Türk, 20'si Rus, 3'ü Alman, 1'i Ukraynalı. Alman delegeler Theodor Menzel, Paul Wittek, W. Radebold. Âzânın şu üç gruptan oluştuğu görülmektedir: Bilim adamları, siyaset adamları ile eğitimci ve yazarlar. Mesleklerle göre dağılım ise şöyledir: 3 bilimler akademisi üyesi, 18 profesör, 5 doçent, 2 hekim, 1 diplomat, 1 hukukçu, 22 öğretmen ve eğitimci, 4 edebiyatçı, 14 redaktör ve gazeteci, 2 öğrenci, 17 politikacı, 42 delegenin mesleği belli değil. 19 delege özel davetli, diğerleri cemiyet temsilcisi³⁶.

Kongrenin açılışında Alman Türkoloğu Theodor Menzel, kongrenin Wilhelm Radloff şerefine yapılmasını teklif etmiştir. Bunun üzerine Türkler de Gaspıralı İsmail Bey'in şerefine yapılmasını önermişlerdir. Sonuçta Birinci Türkoloji Kongresi'nin Gaspıralı ve Radloff şerefine yapılması kararı alınmıştır³⁷. Bu da gösteriyor ki, Almanlar, Türkoloji alanında Ruslarla dostluk ve işbirliği yönünde çalışmak istemişlerdir. Menzel'in Almanya adına Bakû'de bulunması ve Almanlar hesabına Odessa'daki siyasî misyonu bunun kanıtıdır.

Hüseyinzade Ali Turan, çoğunlukla kongrenin dil seksiyonunda yapılan çalışmalara katılmış ve "Garbın İki Destanında Türk" başlıklı bir bildiri sunmuştur. Mehmet Fuat Köprülü ise İslâm Tarihi ile edebiyat tarihi seksiyonlarına katılmış, Bektaşîlik ve Fuzûlî hakkında birer bildiri okunmuştur. İsmail Hikmet Ertaylan ise oturumlara katılmış, fakat bildiri sunmamıştır. İsmail Hikmet, on üç kişilik yardımcı heyeti içinde bulunmuştur³⁸.

34 A.g.m., s.15.

35 Ali Haydar Bayat, *Hüseyinzade Ali Bey*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi, 1998, s.63.

36 Demirel, "I.Türkoloji Kongresi ve Theodor Menzel", s.36.

37 Menzel, "Der Turgologische Kongresse in Baku", *Der Islam*, Nu.16, 1927, s.27.

38 A.g.m., s.14-15.

Kongrenin en önemli ve en tartışmalı seksiyonu alfabe sistemi üzerinde çalışan seksiyon olmuştur. Bu seksiyonda, Rusya Türklerinin kullandıkları Arap harflerinin değişmesinin uygunluğu, Arap harfleri bırakılacak olursa, onun yerine Kiril alfabesinin mi, Latin alfabesinin mi, yoksa bütün Rusya Türkleri için ortak bir alfabenin mi veya ayrı alfabelerin mi uygun olacağı tartışılmıştır. Harfler üzerinde görüşmeler beş oturumda tamamlandıktan sonra oylamaya geçilince işin rengi değişmiştir. Menzel'in ifadesiyle, "oylamada demirden bir perde tesiri vardı"³⁹. Kazanlılar bu tesiri açıkça beyan etmiştir.

Tartışmalar sonunda Latin alfabesine geçiş ilkesi benimsenmiştir. Böylece, Ege kıyılarından Çin sınırlarına kadar bütün Türkler, Latin harfleri kullanacaktı. Fakat, asıl amacın bu olmadığı kısa süre içinde, kongre sona ermeden anlaşılacaktır. Kongrede konuşmalar radyoyla duyurularak kongrenin prestiji artırılmak ve kongreye popülarite kazandırılmak istenmiştir. Kongre sırasında bolca resim çekilmiş, propaganda maksadıyla kongre filme alınmıştır. Kongre sonunda da delegelere bu film izlettirilmiş ve onlara kongre hatırası olarak resimler verilmiştir⁴⁰. Kısacası, bilimsel bir kongreye siyasî bir hüviyet verilmek istenmiştir. Alınan önemli kararlar ise şunlardır: Leningrad'da bir Türk halkları haritası ile Türkologlar albümü hazırlanması, Bakû'de Türkolojiye dair derleme bir eserin yayınlanması, Sovyetler Birliği'nde Türkoloji dünyasına ilişkin bir yayın organının çıkarılması, kongrenin iki yılda bir toplanması ve sonraki toplantının Semerkand'da yapılması⁴¹.

Yukarıda belirtilen yayın organının çıkması uzun zaman sonra mümkün olmuş, fakat bu boşluk Leningrad Üniversitesi Yaşayan Şark Dilleri Akademisi'nin "Novyj Wostok" (Yeni Şark) adlı dergisiyle kapatılmaya çalışılmıştır. Türkiye'de ise 12 Kasım 1924'te İstanbul'da Darülfünûn bünyesinde kurulan Türkiyat Enstitüsü'nün ilk sayısı Ağustos 1925'te çıkarılan "Türkiyat Mecmuası" adında takdire şayan bir dergisi mevcuttu. Bununla hemen aynı zamanda, Leningrad Yaşayan Şark Dilleri Akademisi nezdinde Türkiyat Semineri adında bir araştırma merkezi kurulmuştu⁴². Köprülü'nün başında bulunduğu Darülfünûn Türkiyat Enstitüsü kütüphanesinin temeli ise Abakan Türklerinden olan ve Leningrad'da tahsil gören N. F. Katanof'un (1862-1922) kitaplığı satın alınarak kurulmuştu. Bu kitaplık ilk defa Encümen-i Tedkîk'in kurulması çalışmalarını esnasında (1914) satın alınmak istenmiştir.

Kongreye sunulan en dikkate değer tebliğlerden birisi Barthold imzalıdır.

39 Theodor Menzel, "Der Turgologische Kongresse In Baku", *Der Islam*, Nu.17, 1928, s.200.

40 Demirel, "I. Türkoloji Kongresi ve Theodor Menzel", s.45.

41 Menzel, "Der Turgologische Kongresse In Baku", *Der Islam*, Nu. 17, 1928, s.218-219.

42 A.Samoyloviç, "Türkiyat Aleminde", *Türk Yurdu*, Nu. VI/32 (Ağustos 1927), s.183-187.

Aynı yıl Türkçe'ye de çevrilen "Türkiyat Sahasında En Evvel Nazar-ı Dikkate Alınacak Meseleler" başlıklı tebliğinde Barthold, Türkoloji alanına ilişkin ilimler arasında Türk kavimleri tarihinin özel bir yeri olduğunu belirterek, "Türk kavimlerinin tarihi, cihan tarihinden ayrılmayan bir parça olmak itibariyle, bu sahada tedkîkâtla uğraşan kimseler için halledilmesi lâzım gelen bir çok ilmî meselelerin mevcut olduğunu mümkün olduğu kadar izah etmeye" çalışmış ve bildirisini şu cümleyle noktalamıştır⁴³: "Kendi millî harslarını gaib etmeden Garp medeniyetini temessül etmek gibi güç bir mesele önünde bulunan -Küçük Asya'dan Tubul'e ve Turfan'a kadar imtidâd eden yerlerdeki- Türk kavimlerinin de bu meseleleri halletmek yolundaki mesaimize iştirak edeceklerini ümit etmek lâzım gelir."

Kongrede dikkati çeken gelişmelerden bir diğeri, eylemci Türkçülük ile bilimci Türkçülük arasında kesin bir çizginin ortaya konulmasıdır. Bunu Kırım Slavist ve Türkolog Bekir Sıdkı Çobanzade açıklamıştır. 5 Mart'ta yapılan "Umumî Edebî Türk Dili" hakkındaki oturumda sunduğu tebliğinde Çobanzade, Türkolojide başlıca iki cereyanın bulunduğunu, birinin Samoyloviç'in ifade ettiği "objektif cereyan", diğeri ise eskiden Kayyum Nâsırî tarafından savunulmuş olan "subjektif cereyan" olduğunu belirtmiş ve "ilim yolu ile sağlam yol objektif yolu tutmayı gerektirir" demiştir⁴⁴. Kayyum Nâsırî (1825-1902), gerçek anlamda bir "Kulturträger" (kültür taşıyıcısı) olarak bilinmektedir.

Kazan'ın bir kültür merkezi olmasında önemli hizmetlerde bulunan Nâsırî'nin kongrede ikinci plana itilmesi, Onun meşhur bir Tatar milliyetçisi olmasından ve İdil- Ural bölgesi delegelerinin Arap harfleri yanlısı, Latin alfabesi karşıtı bir tutum içinde olmalarından kaynaklanmıştır. Gerçekten de kongrede Kazanlı (Tatar) delegelerin Moskova (Rus) âlimleri ile açıkça hesaplaştıkları görülmektedir⁴⁵. Kongreden sonra Azerbaycan basınında, Arap alfabesini savunduklarını ve eskinin, milliyetçiliğin temsilcisi saydıkları için Tatarlar ile alay edilmiştir⁴⁶. Kongrede Arap harfleri lehinde açıkça konuşan belki de tek kişinin Kazanlı Âlimcan Şeref olması tesadüf eseri değildir. Bu konuda bir Tatar tecrübesi mevcuttur.

Kayyum Nâsırî'den itibaren dil konusu Kazanlı aydınların gündeminde bulunuyordu. Bu yöndeki gayretler, bir "Kazan Dilcilik Ekolü" oluşumunu sağlamıştı. Aralarında Âlimcan Şeref'in de bulunduğu bu ekolün mensupları, Alfabe-

43 V. V. Barthold, "Türkiyat Sahasında En Evvel Dikkate Alınacak Meseleler", *Türk Yurdu*, Nu.IV/23 (Teşrinisânî 1926), s.385-402.

44 Bayat, *Hüseyinzade Ali Bey*, s.68.

45 Mustafa Öner, "I. Bakû Türkoloji Kongresi'nde İdil- Ural Türkleri", *1926 Bakû Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı (29-30 Kasım 1996)*, Ankara, TDK Yayınları, 1999, s.13-25.

46 Demirel, "I. Türkoloji Kongresi ve Theodor Menzel", s.43.

nin ıslahı konusu üzerinde ısrarla durmuşlar ve bu fikirlerini kongrede açıklamışlardır. 1919 yılında Kazan'da, gündeminde Arap harflerinin değiştirilmesi meselesinin görüşüldüğü "Bütün Rusya Türk Halkları İmlâ Meseleleri" konferansı yapılmıştı. Bu konferansta ağırlıklı olarak Arap harflerinin ıslahı konusu üzerinde durulmuştu⁴⁷. Dolayısıyla, Âlimcan Şeref'in 1926 Bakû Türkiyat Kongresi'nde yaptığı Latin harfleri aleyhindeki konuşması, Kazanlı aydınların harfler konusundaki fikirlerini yansıtan bir söylev olmanın yanı sıra Sovyet merkezinin siyasal ve kültürel politikasına karşı da bir tepkidir denebilir.

Bakû Türkiyat Kongresi'nin en önemli yankısı Latin harfleri ile ilgili tartışmalardır. Anadili Türkçe olan Sovyet Türkologlarının, yazının Latinizasyonu deneyi, Bakû Kongresi'nde alfabenin hararetli bir tartışma konusu olmasının en önemli nedenlerinden birisidir. Sovyet Türkologları Türk dilinin fonetik yapısını bu açıdan tartışmaya açmışlardır. Bilindiği üzere 1921-1922'de Azerbaycan'da ve Kuzey Kafkasya'da Latin alfabesi denemeleri olmuştur. Bundan sonra, Azerbaycan Hükümeti, Temmuz 1922'de Ankara Hükümeti'ne yazının Latinizasyonu hakkında bir muhtıra vermiştir. Azerbaycan Yüksek Sovyeti'nin 1 Mayıs 1925 tarihli kararıyla Latin alfabesi Azerî Türkçesi'nin resmî yazısı olarak kabul edilmiştir. Bernard Lewis, Türkiye'de bulunan Azerî sürgünlerin Türkiye'de yazının Latinizasyonu yönünde çabalar gösterdiklerini ve bunun Osmanlı geçmişini unutup yeni bir kuşak yetiştirmek isteyen Atatürk'ün düşüncelerine uygun olduğunu belirtir⁴⁸. Kongrede alfabe bağlamında ortak bir edebî dil konusu da gündeme gelmiştir, fakat bir sonuca varılamamıştır. Samoyloviç'in umûmî ve edebî Türkçe lehinde uzun uzadıya konuşması gerçekten dikkat çekicidir⁴⁹. Kongre sonuçlarının Türkiye'de sessizlikle karşılanmasının nedeninin alfabe meselesi olduğu anlaşılmaktadır. E. Copeaux, "Bakû Kongresi Türkiye'ye bir meydan okumadır ve Rusya Devleti Türkoloji incelemelerinde öne geçer gibidir"⁵⁰ görüşündedir. Henüz Bakû Kongresi toplanmadan, Türkçü çevreden Ayas İshakî, Bakû Kongresi'nde Rusya Türkleri arasında Latin harfleri kabul edilirse, Türklerin kültürel açıdan ikiye bölünebileceğini anlatmaya çalışmıştı⁵¹. Kongreyi izleyen yıllarda Rusya Türkleri için Latin yazısı sistemine dayanan bir takım yeni alfabeler kabul edilmiştir. Kongrenin bu kararı Türkiye'nin de Latin alfabesine geçmesi kararını etkilemiştir.

Türkiye kamuoyu Bakû Kongresi'ne beklenen ilgiyi göstermemiştir. Kongreye Türkiye'den gazeteci gitmemiş, kamuoyu ve basın kongreyle ilgili haberle-

47 Öner, "I. Bakû Türkoloji Kongresi İdil-Ural Türkleri", s.19.

48 Modern Türkiye'nin Doğuşu, çev. Metin Kıratlı, Ankara, TTK Yayınları, 1993, s.428.

49 Bayat, Hüseyinzade Ali Bey, s.67-68.

50 Copeaux, Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine, s.30.

51 Ayas İshakî, "Arap ve Latin Harfleri", Türk Yurdu, Nu.III/16 (Şubat 1926), s.432.

ri Moskova kanalıyla edinmiştir. Kongreden sonra Türkiye’de Latin abecesi ile Arap elifbası konusunda tartışmalar olmuştur. Bu tartışmalar, Kemalist Ankara’nın “Hayat” mecmuası ve “Hâkimiyet-i Milliye” gazetesi ile Turancı çevrelerin “Türk Yurdu” dergisi ve “İkdam” gazetesini karşı karşıya getirmiştir. Bunun yanında her Türkçe gazete ve dergide Latin harflerini konu alan makaleler yayımlanmıştır. Atatürk’ün gazetesinde, Latin Harflerinin alınması ve bunun için bir uzmanlar kurulu oluşturulması gerektiğini belirten fikirler kamuoyuna yansıtılmıştır⁵². İkdam’ın başyazarı Ahmet Cevdet Oran gibi Turancı aydınlar, Latin harfleri aleyhinde bulunmuş ve bunun Türkler arasında kültürel kopuşa neden olacağını savunmuşlardır⁵³. Köprülü ise kongrenin de etkisiyle olsa gerek, Arap alfabesi lehinde görüşler ileri sürmüştür.

Bu ortamda Macar bilgini Gombocz’un görüşüne de başvurulmuştur. Türkoloji alanında bir çok önemli yapıt ortaya koyan ve Macarca-Türkçe ilişkisi konusundaki araştırmalarıyla çığır açmış meşhur Türkolog Gombocz (1877-1933), harfler konusunda yetkili makamlara sunulmak üzere bir rapor hazırlamış ve bu raporunda Arap alfabesinin terk edilmesini önermiştir. Bunun yanında Kuhne’ye de aynı konuda bir rapor hazırlanması için talimat verilmişti. Maarif Vekâleti’nin talebi üzerine 1926’da hazırladığı raporunda Dr. Kuhne, yazı tekniğinin yalnız öğretim meselesi değil, aynı zamanda birinci derecede bir uygarlık meselesi olduğunu belirtiyor. Türklerin, kendilerine oldukça yakın olan Macar ve Fin dillerinde yapıldığı gibi, bir transkripsiyon kabul etmesiyle Batı medeniyetine katılmak işini kolaylaştırmış olacağı tavsiyesinde bulunuyordu. Kuhne’nin raporunu sunmasından kısa bir süre sonra Atatürk, Macar alfabesini incelemeye başlamış, Haziran 1927’de Latin harflerinin kabulü vaktinin geldiğine karar vererek, Maarif Vekâleti’ne Latin harflerinin benimsenmesi yönünde gerekli hazırlıklara girişilmesi talimatını vermiştir⁵⁴.

Latin harfleri yolunda en önemli adım ise 1926 yılında atılmıştır. Bu yıl, Maarif Vekâleti’nin bir emriyle Darülfünûn’da matematik, kimya ve cebir derslerinde formüllerin Latin harfleriyle yazılması şartıyla öğretime başlandı. Aynı yıl Romen rakamlarının kabul edilerek kullanılmaya başlanması ise Latin alfabesi yolunda önemli bir adım olmuştur.

Kongrenin Bolşevikler tarafından algılanışına gelince: Kırmızı Türkolog Ali Rahim tarafından 1926’da yayınlanan ve bir bakıma Sovyet görüşünü yansıtan “Birinci Türkologya Kurultayı” başlıklı eserde, kongreye katılan delegelerden dokuz Kazanlı üyenin, Rus komünist ekâbirinden Pavloviç’in, Rusya Bilimler

52 “Latin Harflerinin Münakaşası”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 18 Mart 1926, s.1.

53 Ahmet Cevdet (Oran), “Latin Hurufatı Kabul Edilecek Olursa”, *İkdam*, 12 Mart 1926, s.1.

54 İlhan Başgöz, *Türkiye’nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk*, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1995, s.118.

Akademisi azâsından Oldenburg'un, Mehmet Fuat Köprülü'nün, Hüseyinzade Ali'nin, Bekir Sıdkı Çobanzade'nin ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ağamalıoğlu Samed Ağa'nın, Samoyloviç'in Menzel'in, Mészáros'un metin haricinde resimlerinin bulunmaması dikkat çekicidir⁵⁵. Bununla, Sovyetler gözünde Türkolojinin muteber simaları teşhir ediliyordu. Fakat bu kitapta hiçbir Batılı bilginin resmine yer verilmemesi dikkat çekici olduğu kadar anlamlıdır da. Bunun yanında Kayyum Nâsırî'nin hatırlanarak "subjektif" olarak nitelenmesi ve Samoyloviç'in bir kere daha takdis edilmesi Sovyet Türkolojisinin gidişatını göstermesi açısından önemli bir göstergedir.

İlginç bir nokta, Batılı Türkologların doğrudan doğruya Türkleri ilgilendiren konularda, özellikle Latin harfleri konusunda çekimser tutumlarıdır. Alman Türkoloğu Dr. Theodor Menzel, Latin harflerinin kabulünün, Türklerin "daha süratle terakki" etmesine yardım edeceğini belirtiyor, ancak "eğer bu yeni elifba şimdiye kadar Arap elifbasının az çok temin etmiş olduğu edebî lisan birliğini aynı vechile temin ederse" kaydını düşüyordu. Menzel, "elifba meselesi Türk akvâmının dahilî meselesi olduğu için" harfler konusundaki oylamada çekimser kalmıştır. Fakat Menzel, Arap elifbasının bütünüyle ilgâsının güzel sanatlar ile sanatların bir çok şubesinde icra etmiş olduğu olumlu etkiler itibariyle "biraz şâyân-ı esef" olduğunu belirtiyordu⁵⁶. Fransız Türkoloğu Joseph Castagné ise "eğer Azerîler Latin alfabesini kabul ederse İstanbul'da çıkan bir kitabı okuyamayacaktır. Bu Türk memleketleri ve Müslümanlar arasındaki bağların kopması demektir"⁵⁷ diyordu.

Bakû Türkiyat Kongresi'ne ve kararlarına ilişkin Atatürk'ün görüşlerini yansıtan bir belgeye ulaşamadık. Kongrenin Türkiye üzerindeki etkilerinden bir diğeri, Türkoloji araştırmaları konusunda olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Türkiye'nin Türkolojinin merkezi olması amaçlanmıştı. Bu amaçla 1924'te Türkiyat Enstitüsü kurulmuş ve İstanbul'da bir Türkoloji Kongresi yapılmak istenmişti. Bakû Kongresi, Sovyet Rusya'nın, Türkoloji Kongresi toplama konusunda Türkiye'nin önüne geçtiğinin resmidir. Ancak kongreden sonra Barthold'un, davet üzerine Türkiyat Enstitüsü'nde dersler vermesi ve bu derslerin enstitünün ilk yayını olarak bastırılması anlamlıdır. Bunun ardından, Temmuz 1927'de Türk Tarih Encümeni yeniden yapılandırılmış ve encümenin başkanlığına Türkiyat Enstitüsü müdürü Köprülü getirilmiştir. Bu işler, Türkoloji alanındaki çalışmalar yolunda dikkate değer bir hamle yapılmak istendiğine dair bir işaretidir.

55 (Abdullah) Battal- Taymas, "Türklük Şunu", *Türk Yurdu*, Nu.IV/21 (Eylül 1926), s.280-281.

56 Menzel, "Der Turkologische Kongress in Baku", *Der Islam*, Nu.17, 1928, s.200-202.

57 Joseph Castagné, "Le Congrès de turcologie de Bakou en Mars 1926", *Revue du Monde Musulman*, Nu.63, 1926, s.68'den naklen aktaran Başgöz, *Türkiye'nin Eğitim Çıkması ve Atatürk*, s.117.

Bu süreçte Sovyetler Birliği dahilindeki Türkik Türkoloji merkezlerinin Türkiye Türkologları ile Türkiyat araştırmaları konusunda yayın alışverişine de girişmişleri önemlidir. Bu konuda Türk Tarih Encümeni ile Taşkent'teki Orta Asya Üniversitesi Kütüphane müdürü P. Baranov'un Moskova kanalıyla yayın alışverişi talebinde bulunması⁵⁸ önemlidir.

Yugoslavya'da Saraybosna Millî Müze Kütüphanesi yetkilisi ise 20 Haziran 1927 tarihli yazısında, Glasnik Zemalikos Müzea ile Türk Tarih Encümeni Mecmuası'nın düzenli olarak değişimi konusuna önem verdiğini belirtiyordu⁵⁹. Bangladeşli A. Satter Sate, Türk Tarih Encümeni riyasetine hitaben 1926'da kaleme aldığı mektupta, Necip Asım ile Mehmet Arif tarafından kaleme alınan ve 1917'de Tarih-i Osmanî Encümeni neşriyatı arasında yayınlanan "Osmanlı Tarihi" adlı eserden bir nüsha edinmek ve encümen dergisine abone olmak talebinde bulunuyordu. Sate'ye 1 Eylül 1926 tarihli yanıtında Türk Tarih Encümeni başkanı Ahmet Refik, "Bizim Hindistan'daki âlim kardaşlarımızın Türk ve Moğol tarihine müteallik tab'ettikleri Türkçe, Arapça ve Farsça eserlerden habermiz olmadığından bunlardan mümkün olanlarının encümenimize gönderilmesini rica ederiz" diyordu⁶⁰.

Alman Türkologu Karl Süsheim de Türk Tarih Encümeni Mecmuası'nı düzenli şekilde izleyen Batılı Türkologlar arasında bulunuyordu (19 Ocak 1926 tarihli mektubu)⁶¹. Bu konuda Macarlar mümtaz bir önemi haizdir. Macaristan Maarif Nezareti müsteşarı ve Hazine-i Evrak müdürü Tsánki Dezsö tarafından Türk Tarih Encümeni'ne hitaben kaleme alınan 21 Kasım 1923 tarihli mektup, Türkiye ile Macaristan arasında Türkoloji alanında işbirliği isteğine ilişkin önemli bir girişimin kanıtıdır. Bu mektubun maksat ve gayesi şöyle açıklanır⁶².

"Pek muhterem heyet-i idare

"İhtiram ve selamlarımızın kabulünden sonra âtideki teklîf ve rica ile Tarih-i Osmanî Encümeni'ne [Türk Tarih Encümeni] müracaat cesaretinde bulunuyoruz.

"Malûm-ı âlileri olduğu vechile Türk, Macar milletleri şanlı mazilerini tettebbu' hususunda şimdiye kadar hiçbir fedakârlıktan çekinmediler. Türk, Macar milletleri beynindeki tasrih-i irtibatı tafsil-i zaid görüyoruz.

"Tarihimizdeki 'Türk İstilâsı' namıyla marûf devrin tettebbuatı ikmal edil-

58 Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (Bundan sonra kısaca TİTEA), Kutu Nu.1, Gömlek Nu.1, Belge Nu.50; Kutu Nu.2, Gömlek Nu.2, Belge Nu.35. 1926 senesi sonlarında kaleme aldığı yazısında Baranov, "Orta Asya Üniversitesi Bülteni" ile "Türk Tarih Encümeni Mecmuası'nın değişimi talebinde bulunmuştur.

59 TİTEA Kutu Nu.2, Gömlek Nu.2, Belge Nu.37.

60 TİTEA Kutu Nu.2, Gömlek Nu.2, Belge Nu.106.

61 TİTEA Kutu Nu.1, Gömlek Nu.1, Belge Nu.55.

62 TİTEA Kutu Nu.1, Gömlek Nu.1, Belge Nu.37.

miş sayılamaz. Ekseriyetle her asır önündeki asırların evlâdıdır. Türk İstilâsı devrini milâdın on sekizinci asrında ‘Macaristan’daki Habsburg hanedanının kuvvetli nüfuz kazandığı devir’ ile bunu takip eden ‘Millî Uyuşum Devri’ cinsî ve ırkî kuvvetten mahrûm kaldığı cihetle Türk İstilâsı tarihinin tetebbuatı ile meşgul olamadı. Milâdın on altıncı ve on yedinci asırlarında vaki’ olan Türk İstilâsı devrinin esaslı tedkîki ancak milâdın on dokuzuncu asrında başlıyor.

“Türk ve Macar irtibatının bî-arafâne meydana çıkarılmasına evvel be evvel bu iki millet menbaalarının esas olması pek tabii olduğu cihetle Türkler ve Macarlar için şimdiye kadar neşredilmemiş olan tedkîkatın bu iki millet tarih encümenince malûm olması ihtiyaç teşkil eder. Macar mütetebbileri yarım asırdan beri Şark lisanlarının ve tarihî menbaalarının tedkîkatına Garp usûlünce hususî bir ehemmiyet vermektedirler. Bunu isbat etmek için büyük seyyahımız Vamberi, merhum Diyarbekir defterdârı kâtibi olan Balinet Gabor, son zamanlarda Veliç Entel, tori Yozef ve İstanbul’da vefat eden Karaçon İmre efendilerin malûm olan tedkîkatı zikri kâfi zann ederiz. Salifü’l-zikr tarihşinaslarımızın sarfı gayreti tarihimize aid Şarkî menbaalarının tanınmasına pek büyük hizmet etmiş ise de onların başladıkları yolu devam ettirmek lâzımdır. Türk İstilâsı devrine aid menbaaların neşrini, Türk tarihşinaslarının nazariyatıyla tedkîkatını alenî umûma tanıtmak riyasetimiz altında bulunan Macar Tarih Encümeni’nin iş programına dahildir.

“Bî-arafâne tedkîkatımızın Türk milleti için izzet ve namus meselesinde ne kadar mühim ve faideli olduğunun te’kîd-i zaid add ediyoruz. Avrupa’nın Türkler hakkında nokta-i nazarı çok defa yanlışdır. Türkçe menşur tarihî menbaaların tedkîkatı neticesi olarak yanlış düşüncelerimiz tashîh edilecek olursa bundan çıkacak menfaat yalnız âlemin menfaati değil, Türklere de manevî menfaat temîn edecektir.”

Mektubun bundan sonraki kısmında Macar Tarih Encümeni ile Türk Tarih Encümeni arasındaki yaygın alış-verişinin öneminden bahseden Dezsö, Osmanlı-Türk tarihinin başlıca kaynaklarını edinmenin önemi ile bunların Türk-Macar dostluğuna müstakbel katkıları üzerinde durmuş, kendilerinin Batı kaynaklarına da sahip olduklarının önemini vurgulamıştır. Bu mektuba Türk Tarih Encümeni başkanı Ahmet Refik Altınay şu karşılığı vermiştir⁶³:

“Muhterem efendim

“Hem ırk olan Macar ve Türk milletlerinin şanlı mazileri hakkında bazı mütalaât-ı âlimâneyi muhtevi dest-i tekerrüme olduğumuz 21 Teşrînisânî 1923 tarihli mektubunuz encümünde okundu.

63 TİTEA Kutu Nu.113, Gömlek Nu.113, Belge Nu.2.

“Türk ve Macar milletlerinin devr-i itilâlarına aid menabi-i tarihiyenin tedkikiyle bu iki millet-i necîbenin tarih-i âlemin fusûl-i irfan ve medeniyetine ifa etmiş oldukları hıdemât-ı âliyenin vesaike müstenid hakayıkını enzar-ı istifadeye vaz’etmek hususunda Macaristan Evrak Hazinesi müdüriyetinin vaki olan mesai-i cemile ve ikdamat-ı mütevaliyesi Tarih Encümeni’imizce bir ehemmiyet-i mahsûsa ile görülmek tabîî ve bundan hasıl olacak fevaidin irfan ve medeniyet-i kadimenin teşnegânı bir nimet-i uzma olacağı derkâr idüğünden bu yoldaki mesainin teshîline matûf teşebbüsâtın icrasından geri durulmayacağından arzu ve iş’arımızı maarif ve reylerine tevfiikan Tarih Encümeni şimdiye kadar kendisi vesaitiyle tab’ına muvaffak olduğu âsâr-ı tab’ma’l- memnuniye irsal ve takdîmine âmâde olunduğu ve ilk irsâlât olmak üzere (.....) eserlerinin postaya tevdiyen nâm-ı âlilerine irsaliyle kesb-i şeref eylediği beyen ve bi’l- vesile teyîd-i ihlâs ve müveddet eder efendim.”

Bakû Türkiyat kongresi’nden sonra da Türkiye’nin Türkolojinin merkezi olması yönünde düşünceler ileri sürülmeye devam etmiştir⁶⁴. Bu tarz düşüncelerin Türkiye Türkleri ve Macarlar tarafından ifade edilmesi şaşırtıcı değildir. Bu yıllarda Türkiye’nin Türklük bilimi konusunda dikkat çekici bir atılım içinde olduğu ve Türkiyat ile ikincil derecede alâkadar çevrelerin de yüzlerini Ankara’ya çevirdiği görülmektedir. Bangladeşli A. Satter Sate ile Saraybosna Millî Müze Kitaplığı yetkilisinin Türk Tarih Encümeni riyasetine hitaben kaleme aldıkları yazılar, buna bariz birer örnektir.

Bu ilginin kökenleri Tarih-i Osmanî Encümeni’nin kuruluş yıllarına kadar gitmektedir. 1910’lu yıllarda Alman ve Macar Türkologlar, Osmanlı- Türk Türkiyatçıları ile yakından temas hâlinindedir. Bunlar arasında Imre Karacsony, Jules Mészáros, Friedrich Giesse, Johannes Mordtmann ilk akla gelenlerdir. Balkan Savaşı akıbeti, Osmanlı Türkologlarının Türkoloji çalışmaları alanında yönelimlerini yeniden belirlemelerine neden olmuştur. Bu yıllarda Osmanlı Türkleri, Türkiyat araştırmalarında dikkate değer yegâne bilimci olarak Barthold’u görüyordu. Bu esnada Darülfünûn’da istihdam olunan Alman Türkologlar, Türkoloji üzerinde kısmen de olsa etkilerde bulundular. 1920’li yıllarda aynı etkinin işbirliği havası içinde devam ettiği, bunun konjonktürle yakından ilgili olduğu görülmektedir.

1920’li yıllarda Türkoloji alanında Alman, Sovyet ve Türk merkezlerinin rekabetten ziyade işbirliği görüntüsü içinde olduğu dikkati çekmektedir. Bunun, “geçici barış dönemi” olarak bilinen dönemin siyasî koşullarıyla koşutluk içinde olduğu görülmektedir. 1925’te imzalanan Türk- Sovyet ve Türk- Alman dip-

64 “Bir Defa da Macar Profesörünü Dinleyelim”, *İkdam*, 31 Ağustos 1927, s.2.

lomatik anlaşmaları ile üç ülke arasında belirli bir işbirliği zemini oluşmuştu. Türkiyat Enstitüsü müdürü Fuat Köprülü, 1927 sonlarında yayınlanan bir durum-tespit yazısında bunu örtük bir biçimde açıklamaya çalışmıştır. Bu esnada Türk Tarih Encümeni reisliğinde de bulunan Köprülü, “Türkiyat sahasında elyevm en büyük ilmî faaliyetler” konusunda Rusya, Almanya ile Türkiye’nin ön plânda bulunduğunu belirtiyor, Türkiye’nin, Sovyetleri örnek alarak Türkoloji alanında atılım yapmasının önemine işaret ediliyor ve Sovyet Rusya’nın, Bolşevik Devrimi’nden sonra “Türkiyat sahasında eskisiyle mukayese edilemeyecek kadar” büyük bir gelişim gösterdiğini açıklıyordu⁶⁵.

M. Fuat Köprülü, Barthold gibi Rus âlimleriyle yakınlık kurmuş ve onlardan bilimsel istifade yoluna gitmiştir. Köprülü tarafından 1924’te kurulan Darülfünûn Türkiyat Enstitüsü’nün ilk elemaları arasında Ragıp Hulusî Özdem, Ahmet Ağaoğlu, Abdülkadir İnan, Ahmet Caferoğlu, Hamit Zübeyr Koşay gibi Türkoloji tahsilini Rusya’da ve Macaristan’da yapmış kişilerin bulunması anlamlıdır. 1920’li yıllarda Türkofon ülkeler gençlerinin Türkoloji öğrenimi için, öncelikle Leningrad’daki Türkiyat Seminerine gönderilmeleri ve bu işi orada Barthold, Samoyloviç, Vladimirçef gibi Sovyet Türkoloji bilginlerinin nezaretleri altında yapmaları önemlidir. Bu, Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Rusya arasında Türkoloji alanında işbirliği havasının sürdürülmesi, Türkofon Türkologların ülkemizde istihdam edilmesi ve Türkiye’de Türkolojinin gelişimi açısından oldukça olumlu olmuştur.

Bu noktada Türkiye’nin Türkolojinin merkezi olması amacıyla kurulan Türkiyat Enstitüsü’nün bu yolda yeterince verimli ve etkili olmadığı belirtilmelidir. Fakat 1930’lu yıllara gelince, durum büsbütün değişmiştir. 1932’de yapılan Birinci Türk Tarih Kongresi, adından da anlaşılacağı üzere, Batıların ve özellikle Sovyetlerin Türkoloji alanında önlerine geçilmek isteginin kanıtları ve söylemleri ile doludur. Bu kongrede, yetkili şahsiyetler tarafından, Köprülü’nün bugün ilk bakışta önemsiz gibi görünen nedenlerle âdeta tartışmaya davet edilmesi manidârdır. Bunun ardından Türk Tarih Kurumu genel yazmanı Reşit Galip’in Zeki Velidî Togan ile tartışması ve Onu şiddetle eleştirirken, Barthold’u ve ona konferanslar verdirtip eserini bastırtan çevreleri kınaması anlamlıdır. Bunun ardından Togan’ın Darülfünûn’dan uzaklaştırılması, eskiden kalma bir hesabın görülmesi gibidir.

1928’de Semerkand’da yapılması tasarlanan İkinci Türkiyat Kongresi yerine 1936’da Aşkâbat’ta Türkmenoloji Kongresi yapılmıştır. Aşkâbat Türkmenoloji Kongresi’nde imlânın ve terminolojinin belirlenmesi, bunun yanında Mark-

65 Köprülü, “‘Türkiyat’ Âleminde”, s.2-3.

sist-Leninist klasiklerin çevirilerinin geliştirilmesi konuları görüşülmüştür. Semerkand Türkoloji Kongresi'nin gerçekleşmemesi ve Sovyet Türkleri arasında Kiril alfabesinin kabul edilerek kullanılmaya başladığı tarihlere rastladığı bir sırada Türkmenoloji Kongresi'nin yapılması dikkat çekicidir. Bunun hemen ardından, bir zamanlar hararetle Latin harflerini isteyen Türkçü aydınlar şiddetle tasfiye edilmiştir. Türkmenoloji Kongresi'nin Türklerin bir bütün olarak ele alınmaması ve Sovyet ideolojisine uyumlu bir hale getirilmesi amaçlarının mahsûlü olduğu anlaşılıyor. Dolayısıyla, Türkiye ile Rusya arasında 1920'lerde bir bilimsel işbirliği havası içinde başlayan Türkoloji alanındaki ilişkiler, 1930'larda terk edilmiştir. Bunun ardından da siyasî işbirliği...

Sonuç

Sovyet Rusya- Türkiye Cumhuriyeti ilişkilerinin 1930'lu yılların ortalarında işbirliği ve dostluk zemininden uzaklaşması, Türkoloji araştırmalarını da derinden etkilemiştir. Bu esnada Barthold gibi Rus Türkologları, Çobanzade gibi Türk Türkologları, Sovyet kültür ve düşünce hayatından şiddetle tasfiye edilmiştir. Bu çeşit hareketler, henüz kurumsallaşma aşamasındaki Türkoloji araştırmalarına âdeta bir darbe olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyetlerin Macaristan'ı işgal etmesi, bu ülke üzerinde uzun süre hüküm sürmesi ve Macarların Türkoloji çalışmalarını engeller tarzda hareket etmeleri, Türklük biliminin gelişimi açısından olumsuz bir gelişme olmuştur. Genel olarak, Doğu Avrupa ülkelerinin Sovyetler tarafından istilâsı, Türkolojinin gelişimini oldukça olumsuz etkilemiştir.

Soğuk Savaş döneminde Avusturya'nın "tarafsız" statüsü ise bu durumu kısmen, en azından Avusturya açısından azaltmıştır denebilir. Rusya'ya paralel olarak, 1930'dan itibaren Adolf Hitler'in emin adımlarla iktidara yönelmesi ve 1933'te iktidara gelmesinden sonra Orta Avrupa ülkelerini etkisi altına alması, Türkoloji araştırmalarına vurulan bir başka darbe olmuştur. 1938'de Hitler Almanya'sının, geleneksel Türkolojinin memleketi Avusturya'yı ilhak etmesi (Anschluss) bu yöndeki hareketlerin bir diğeridir. Bütün bunlar olurken, Yahudi kökenli bilim adamları, bu arada Türkologları, Almanya'dan ve Doğu Avrupa ülkelerinden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Biliyoruz ki, Batılı Türkologlar arasında Yahudi kökenli Türkologların dikkate değer bir ağırlığı vardır. Fakat onların yerlerinden edilmeleri, Türkoloji araştırmalarını olumsuz yönde etkileyen bir gelişme olmuştur.

Gerek Almanya'dan gerek Rusya'dan uzaklaşan Türkologlar, Atatürk Türkiye'si tarafından istihdam edilmeye çalışılmış, fakat bu gayret sınırlı olmuştur. Buna ilâveten, 1932'de yapılan Türk Tarih ve Türk Dil Kongreleri, Batılı Türkologların yüzlerini Ankara'ya çevirmelerini sağlamıştır. Birkaç Batılı Türkologun İkinci Dünya Savaşı sonrasında da istihdamının devam ettirilememesi, Türkolo-

jinin Türkiye'deki gelişimini olumsuz etkilemiştir denebilir. Fakat 1950'den günümüze olumlu yöndeki gelişmeler, Türkiye Türkolojisinin modern bir hüviyet kazanmasını da sağlamıştır. Bu gelişmelerin başında Batı Avrupa ve Kuzey Amerika Türkoloji çevreleri ile yakın ilişkiler içerisine girilmesi ve Köprülü Mektebi'ne sahip çıkılmaya çalışılması gelmektedir.

Sonuç olarak, Rusların Bakû Türkiyat Kongresi, entelektüel Türçülük hareketine karşıt bir stratejinin ilk evresi olmuştur. Rusların bu ağır darbesiyle açılan gedikler, Kemal Atatürk tarafından başlatılan dil ve tarih çalışmalarıyla kapatılmaya çalışılmıştır.